

---

## KÖZÉPKOR ÉS KORA ÚJKOR

### Az európai világ 1500–1800 között

Érdekes, fontos történelemkönyv jelent meg 2009-ben a Routledge Kiadónál (London, New York). Alcíme szerint Bevezetés a kora újkori történelembe. A fejezeteket 17-en, a korszakot jól ismerő kutatók írták, akik valamennyien kapcsolódnak a Warwicki Egyetemhez. A kötet szerkesztője *Beat Kümin*, korábban a Magdalena College ösztöndíjas kutatója volt Cambridge-ben, majd a Berni Egyetemen dolgozott. Több könyve jelent meg a kora újkorról.

A kötet különlegessége az, hogy az oktatók a Warwicki Egyetem II. évesin kipróbált tanítási egységeket írták le, és egyetemi oktatóknak, hallgatóknak ajánlják a kötetet. A szerzők különféle témákat dolgoztak fel, ezért a könyv nem a szokványos, kronológiai sorrendet követi, de jól érzékelteti a korszak komplexitását, és gazdag ismeretanyagot nyújt a korabeli Európáról, bár azt sajnálhatjuk, hogy Közép- és Kelet-Európáról aránytalanul kevés szó esik. A kötet érdeme viszont, hogy háttérrel ad egyes részletkérdések alaposabb tanulmányozásához, és segítséget jelent az összehasonlító kutatásokhoz is. Hozzátehetjük: érdemes angolul már elég jól tudó középiskolások kezébe is adni. Az egyes fejezetek rövidek, könnyen olvashatók, és a fejezetek végén található kérdések megkönnyítik a témák feldolgozását. Az elmélyültebben kutatni szándékozók pedig forrás-, nyomtatott, valamint elektronikus irodalomjegyzéket kapnak minden témához. A könyvet térképek, fogalommagyarázat, időrendi táblázat és mutató zárja.

A fejezetek témái: A Bevezetés után I. Európa és az Európán kívüli világ 1500 körül; II. Társadalom és gazdaság; III. Vallás; IV. Kultúra; V. Politika; és végül VI. Európa 1800 körül, átmenet a XIX. századba.

*A Bevezetésben* Beat Kümin eleven képet nyújt az 1500-as évek elejének Európájáról. Nem könnyű feladat kijelölni a korszakhatárokat. Petrarca például a saját korát tartotta újkornak. *A kora újkor* elnevezés csak a XX. század közepén terjedt el. Ez a kötet lazán kezeli a periodizációt, 1500-tól 1800-ig vizsgálja Európa történelmét.

A korszakot különböző modernizációs elméletekkel próbálták leírni. Pl. kora újkori centralizációs tendenciákkal (a politikában), bürokratizálódás-

sal (az uralkodásban), kodifikációval (a jogban), hitvallással (a vallásokban), fegyelmezőssel (a viselkedésben). *Max Weber* főként vallási alapra vezette vissza a változásokat, a marxisták a gazdasági tényezők szerepét hangsúlyozták. Ma egyik felfogást sem tartják kielégítőnek. A szerző szerint a kereszténység, a római jog, a latin nyelv és az önálló városok létezése a kora újkorban már egységessé tette Európát, a földrajzi felfedezések következtében pedig kialakulóban volt az európai tudat.

A részletek, az adatok, események ismertetése helyett az alábbiakban inkább a szerzők elvi, összegző megállapításaira térünk ki.

I. *Milyen volt Európa 1500 körül?* Erre a kérdésre *Humfrey Butters*, *Anne Gerritsen* és *Anthony McFarlane* keresi a választ. A politikai struktúra sokféle volt: monarchia, birodalmi szabadvárosok, városköztársaságok. Az alattvalók nagy többsége vidéki lakos, a föld az uralkodó osztályok kezében, de az ő hatókörük adófizetés, bíraskodás tekintetében országonként különböző. Az ipar, kereskedelem, bankszféra a Mediterráneumban volt a legfejlettebb. A kereskedelmi forradalom hatására az 1500-as évekre Nyugat-Európából eltűnt a robot, a jobbágy, megszűnt a manoriális rendszer, helyüket a pénzforgalom, a bérmunkás, a bérleti rendszer vagy a részes művelés váltotta fel. Kelet-Európában és Oroszországban fennmaradtak a feudalizmus intézményei.

Az egyes országok országgyűléseinek adókivetési, törvénykezési gyakorlata különböző. Az adminisztráció az udvarbeliekre hárult, mert még nem teremtődött meg az apolitikus civil szolgálat modernkori jelensége. A polgárjogot és az egyházi kánont egyaránt a római jogi hagyományok alakították.

Ami a kultúrát illeti, a reneszánsz nem változtatta meg a társadalmat, nem volt veszélyes a fennálló rendre. A klasszikus kultúra, a kereszténység és a kereskedelmi kapitalizmus a Mediterráneum terméke volt, a felfedezések következtében azonban a gazdaság és a kultúra központja a XVI. században Nyugat-Európába helyeződött át, és elkezdődött a globalizáció folyamata.

*Az Európán kívüli világról* szóló, sok részletre kitérő fejezetet *Anne Gerritsen* és *Anthony McFarlane* írták. A nagyon eltérő civilizációk olykor érintkeztek egymással (migráció, kereskedelem, terjeszkedés, vallási hatás), máskor élesen elkülönültek (közlekedési nehézségek, ellenségeskedés). A legnagyobb gazdagság és tudás Európán kívül a Közel-Keleten, Indiában, Kínában halmozódott fel. Afrikában iszlám városi civilizációk és sivatagi nomád pásztortársadalom váltakoztak, Amerikában pedig kőkori technológiával találkoztak az európaiak. Az Újvilág és Afrika lakói áldozatai lettek az Európából kiinduló globalizációnak.

II. *Társadalom és gazdaság.* A fejezet szerzője, *Barnard Capp* a Nyugaton divatos gender history irányzatába simulva elsősorban a nők hátrányos helyzetével foglalkozik. Megállapítja, hogy bár a korszak vége felé egyre több nő dolgozott a szövet- és selyemiparban, kereskedelemben, a férfiak–nők viszonya, ami az egyenjogúságot illeti, nem változott.

*A vidéki társadalomról Steve Hindle* tanulmányát olvashatjuk. A vidék társadalma topográfiai és társadalmi jelenség egyszerre. A vidékiek legfőbb gondja a jó termés volt, ez pedig az időjárástól függött. 1480–1620 között minden negyedik évben, az 1590-es évek végén és az 1620-as évek elején éhínségek sújtották Európa vidékeit. Nyugat-Európában a földtől megfosztott mezőgazdasági munkásokból agár- vagy ipari bérmunkás lett. Az újabb nézetek szerint nem volt annyira jelentős sem az osztályharc szerepe, sem a nyugat- és kelet-európai fejlődés közti különbség, mint korábban gondolták.

*A városi társadalom (Penny Roberts).* 1500 körül az emberek 10–20 százaléka élt városban, és az 50 ezernél több lakosú város is kevés volt. Új városok ekkoriban nem keletkeztek. Amerika felfedezése után egyre nagyobb forgalmat bonyolítottak le Lisszabon, Sevilla, Bristol, Liverpool, Amsterdam, Antwerpen és a francia kikötők. Amszterdammak 1650 körül már 200 ezernél is több lakosa, és óriási áruraktárai voltak. Párizsban félmillió ember élt, Róma nagyszabású városrendezésbe kezdett ekkor. A városok irányításában egyre nagyobb szerepet játszott a jogász értelmiség. Kelet-Európában stagnált a városiasodás, a feudális nemesi uralom továbbra is fenn maradt.

A városok terméke volt a reneszánsz, a reformáció, az írástudás, a művészetek, a színház és a politizálás. De városi jellemző a proletarizálódás, a bűnözés, és bizonyos csoportok üldözése is. Ma a törvény a társadalom kirekesztettjeit védi, a kora újkorban tőlük védte a társadalmat. A város a legdinamikusabb komponense volt a kora újkori Európának. Nagyon érzékletes leírást olvashatunk a korabeli városi életről (59–62. old.), és hangulatos beszámolót egy La Bruyere-idézetből a műveletlen, beképzelt városlakóról (61. old.)

*A kora újkor gazdaságával Steve Hindle* írása foglalkozik. A gazdaság három szektorából – mezőgazdaság, kézműves-ipar, kereskedelem–szolgáltatás – a középkorban az agrárium dominált, az érett középkorban viszont már manufaktúrák, céhek működtek és kiterjedt kereskedést folytattak. Pre-indusztriális korszak ez azért még: csekély a gépesítés, és az energiaforrások csak organikus eredetűek: szén, víz, szél.

1500 és 1800 között sok változás következett be. A népesség lélekszáma Európában 75 millióról 190 millióra növekedett. A mezőgazdaságban váltó-

gazdálkodással, mocsarak kiszárításával, erdőirtással, csatornázással, kertgazdálkodással próbálkoztak. A háziipar, különösen a textilipar termékei a vállalkozók révén eljutottak a nemzetközi kereskedelem útvonalaira is. Jelentős újítás volt a könnyű szövetek gyártása, fejlődött a szénbányászat, a vasipar, megindult a só, szappan, tű, cérna, keményítő, timsó előállítás. A XVIII. századra kialakult fogyasztói forradalom zsúfolt bányá- és ipari körzeteket teremtett, ahol embertömegek éltek mély szegénységben.

Ez a korai kereskedelmi kapitalizmus időszaka volt, immár a korai globalizáció jeleivel, nagy mennyiségű arany, ezüst pénzzel, nemzeti bankok, részvénytársaságok alapításával. A korszakot a XVII. század közepéig növekvő igények és növekvő termelés, ezután pedig stagnáló igények és növekvő termelékenység jellemezte. A kortársak megpróbálták összeegyeztetni az új, profit-érték szemléletet a hagyományos „erkölcsi” szemléletű gazdasággal.

*A vallás – Beat Kümin és Peter Marshall fejezete.* A részletes leírás szól a középkor végi katolikus egyház működéséről, hierarchikus felépítéséről, világi és szerzetes rendjeiről, a világi hatalomhoz fűződő viszonyáról. A késő középkori templomok valósággal multimédia központok voltak: előadások, festmények, énekek, illatok formájában minden érzékszervet kiszolgáltak.

Egyes vélemények szerint a katolicizmus a XVI. századra erkölcsileg megbukott, s a reformáció elkerülhetetlen volt. Kümin és Marshall ezt cáfolják, ugyanis az egyház működését már a XV. században sok bírálat érte a humanisták és az eretnek mozgalmak részéről. Ezért az egyház már a reformáció előtt törekedett a megújulásra, de a ránehezülő nyomást sem a pápa, sem a papság nem volt hajlandó, vagy nem volt képes megfelelő irányba terelni.

*A hosszú reformáció kora* címmel *Henry J. Cohn* a XVI. században megjelent számos rivális felekezetről ír. A keleti ortodox egyház már az érett középkorban elvált Rómától, de Közép- és Nyugat-Európában csak a reformáció idején tapasztalták meg a formális vallási szakadást. Az eredmény végül nem egy megtisztított egyetemes egyház lett, ahogy Luther remélte, hanem két protestáns ág, és egy sereg máshitű, disszenter csoport, ugyanakkor a katolicizmus tovább élt, és fontos megújulásba kezdett. Mindegyik hitvallás papjai tapasztalták azonban, hogy nagyon nehéz új hitet elfogadtatni az emberekkel.

*Luther reformációja (Henry J. Cohn).* A német szerzetes az Egyház túlzott anyagiasságával szemben lépett fel. Azt hirdette, az üdvösség egyedül hit által nyerhető el. Luther szándékával ellentétben az 1524–26-os parasztfelkelések saját igazolásukat látták a tanáiban. V. Károly és a protestáns liga harcát az augsburgi béke (1555) zárta le. Ez politikai megoldás volt a vallási problémákra.

A Zürichben fellépő Zwingli sokkal radikálisabb volt Luthernél. A legsikeresebb reformátor Kálvin János volt. Az *Institutio religionis Christianae* című munkájában (1536) fejtette ki nézetét Isten üdvözülésre kiválasztottairól, a predesztináció tanáról. Egy másik munkájában alkotmányt adott a református egyháznak: a papok mellé laikus segítőköt, presbitereket rendelt, ez a konzisztórium döntött az egyház és a hívek közösségének ügyeiben. Hamarosan reformátussá vált Anglia (a püspöki rendszer megtartásával), Skócia, Franciaország, Németalföld, Magyarország, Erdély, Lengyelország, Csehország lakosságának nagy része. Erdélyben az etnikai vonalak mentén alakult ki a lutheránus, a református és az antitrinitárius egyház. Theodore Beza az ellenállás jogosultságát hirdette a fejedelmekkel szemben. Ez a teória elfogadhatóvá tette a hollandok lázadását a spanyolokkal szemben, a franciák vallásháborúját, a hugenották, skótok, magyarok, nemesek harcát a királyi erőkkal szemben, vagy az angol puritánokét a királyi szupremácia ellen.

A protestantizmus nemzetközi terjedését elősegítették a vallási emigráció, és a protestáns egyetemek. Az üldöztetés elől ugyanis sokan elmenekültek a hazájukból. A református egyházak azért tudtak életben maradni a megújult katolicizmussal szemben is, mert képesek voltak koherens doktrínát, és praktikus szervezeti felépítést teremteni.

*Katolikus reformáció vagy ellenreformáció?* – veti fel *Anne Gerritsen, Kevin Gould* és *Peter Marshall*. Mindkét elnevezés helyes. Az „ellenreformáció” kifejezést Ranke terjesztette el a XIX. században. A reformáció terjedése 1550 körül megállíthatatlannak tűnt. Igaz, a tridenti zsinat későn, csak 1545-ben ült össze, ekkor már nem tudta megakadályozni, hogy az egyház kettészakadjon. A zsinat azonban megerősítette a katolikus doktrínákat, és szigorú fegyelmet követelt papoktól, hívektől egyaránt. 1542-ben felállították a római inkvizíciót, megszüntették a misék szövegét. A barokk korszak vallási művészetének, építészetének gazdagsága, érzelmi intenzitása új kifejezési, átélési lehetőséget teremtett a hívek számára. Az egyház megújításának fontos eszköze volt a jezsuita rend megalapítása (1534). Ez a militáns egyházi szervezet a katolicizmust misszionáriusi munkával világvallássá tette, egyúttal hozzájárult a globális folyamatok felerősödéséhez. Afrika megtérítése végül felületes lett, Indiában csak az óceán partján terjedt a kereszténység, Japán és Kína meghódítása pedig kudarcba fulladt. Amerikában viszont 1550-re már 10 millióan keresztkedtek meg

A reformáció mélyen megosztotta, háborúkba taszította Európát: Münster, (1534); Szent Bertalan éjszakája (1572) és a francia vallásháború; a 30 éves háború (*Peter Marshall* fejezete). A határok végül a 30 éves háború lezárásával szilárdultak meg. A konfesszionalizmus mozgalma a lutheránu-

sok számára az augsburgi, a reformátusok számára a helvét hitvallást írta elő. Az uralkodók arra törekedtek, hogy azonos vallású alattvalók éljenek államaikban. Végül a nates-i ediktum (1598), a wesztfáliai béke (1648) és a 1689-es brit türelmi törvény hozta meg hivatalosan a vallási békét, de az üldözések csak a XVIII. század végén szűntek meg. Ekkorra, a felvilágosult eszmék hatására megváltozott a vallás szerepe, a hit magánüggévé vált

A keleti ortodox egyházat Nikon patriarcha és Nagy Péter reformjai, valamint a görög katolikus egyház megalakulása osztotta meg.

A keresztény európaiak és a zsidók, muszlimok korabeli együttéléséről, konfliktusairól, illetve e kisebbségek üldözésének történetéről *Henry J. John* sok részletet feltáró tanulmányát olvashatjuk a kötetben

*A Kultúra reneszánsz fejezetét Humfrey Butters* írta. Jacob Burckhardt 1861-es esszéjére utal, melyben a baseli tudós azzal magyarázta, hogy éppen Itáliában született meg a reneszánsz mozgalma, hogy szokatlan volt Itália állami felépítése (monarchia, versengő városállamok), és nyitott, mozgékony, világi, individuális volt a társadalma. Az ókori irodalom, művészet találkozott az olasz nép géniuszával. Burckhardt a reneszánszt a középkortól radikálisan elváló, külön korszaknak tekintette. Butters ebben nem ért egyet vele. Véleménye szerint a reneszánsz kor nem különbözött élesen a középkortól, hiszen önálló városállamok már 1300 előtt is léteztek, és ugyanazok a régi nemesi családok uralták a közéletet, mint korábban. Nem lehet szó reneszánsz gazdaságról sem, mert az olaszok már 1300 előtt élénken kereskedtek, ők találták ki a bankot, számlát, biztosítást, kereskedelmi társaságokat, és mindezzel megelőzték a reneszánszt. Butters szerint tehát a reneszánsz nem külön korszak. Burckhardt a kort a maga XIX. századi szemüvegén át nézte.

A humanizmussal nem sokat foglalkozik a szerző, mert véleménye szerint a humanistáknak nem volt saját filozófiájuk, csak a retorika jellemezte őket. A nevelés terén sem hoztak újat, legfeljebb meggyőzték a felsőbb osztályok tagjait, hogy nevelkedjenek a klasszikusokon.

*A földrajzi felfedezések* kitágították az európai ember horizontját – írják *Anne Ferritsen* és *Anthony McFarlane*. Az európai gazdaság útvonala immár az Atlanti-óceánon vezetett. A felfedező utak nagyon sok új hajózási, térképészeti, földrajzi, növénytani ismeretet, óriási arany-, ezüst-, fűszer- és más kincset hoztak. Sokan meggazdagodtak az afrikai rabszolga-kereskedelemből. A meghódított népek azonban szomorú áldozatai lettek az európaiak megjelenésének. Egy évszázad alatt spanyol Amerika lakosságának 80 százaléka pusztult el, s a megmaradtakra idegen hitet, rendszert és rabszolgaságot erőltettek rá. Afrikában szintén az emberveszteség volt drámai. Ázsia, különösen Indonézia hasonlóképpen a zsákmányszerző erőszak áldozata lett.

*A művészetek a kora újkori Európában (Luca Mola).* A művészek a kor szak elején a középkori kézműves hagyományok szerint, és céhekben dolgoztak. Itália más volt, ott már a reneszánsz idején szellemi munkásoknak tekintették a művészeket. Firenzében felállították az első Művészeti Akadémiát (1563), és hasonló akadémiákat alapítottak Rómában (1577), Bolognában (1582), Párizsban (1648), majd másutt is. Számos értékes, nagy gyűjtemény keletkezett. A vallásháborúk alatt viszont sok érték elpusztult. A művészet gyakran politikai propagandát szolgált, az uralkodó dicsőségét hirdette, mint például Versailles a Napkirályét.

A hitvalló korban különösen fontos volt a művészet szerepe, hiszen az írástudatlanok a képekről, szobrokról „olvasták el” a Biblia tanításait. A katolikus templomok színesek, grandiózusak voltak, a XVII. században rendkívül gazdag barokk pompa díszítette őket. Ezzel ellentétben a protestánsok díszítetlen fehér falú templomokban imádkoztak. A vallási szigor hatására a művészek világi témákhoz fordultak (Vermeer). Megnőtt az igény a csendéleteket, tájakat, egzotikus ételeket ábrázoló képek, és szobrok, kínai porcelánok, szőnyegek iránt. Megindult a dísztárgyak sorozatgyártása, a festés iparággá vált. A kézműves munkával előállított használati tárgyak mellett megjelentek a „fine arts” alkotások, ezeket már esztétikai gyönyörködtetésre és a felsőbb osztályoknak szánták. Ezek az emberiség kiemelkedő teljesítményei.

*A nyomtatás feltalálása* (1440-es évek) forradalmat jelentett a kommunikációban, általa gyorsabban terjedtek a hírek, ismeretek. Fontos szerepe volt a reneszánsz, reformáció, felvilágosodás eszméinek terjesztésében. Az első nyomtatott könyv a Gutenberg-Biblia volt (Mainz, 1454–55). Angliában az első nyomdát 1476-ban állították fel, és 1500 körül már több mint 1000 nyomda működött Európában. *Mark Knights* és *Angela McShane* számos adatot közölnek az egyes országok nyomdatermékeiről. A nyomtatással párhuzamosan növekedett az olvasni tudók száma. (Írni kevesebben tudtak.) Hamarosan tömegesen jelentek meg olcsó kiadványok, kalózkidadások, még a sokkötetes Enciklopédiából is volt ilyen. A nyomtatás elősegítette a nemzeti tudat kialakulását.

A nyomtatott anyagok terjesztését megkönnyítette a közlekedés javulása, és a postaszolgálat megszervezése. Ezt a Habsburgok a XVI. század elején kezdték kiépíteni, s a XVIII. század végére már 2500 postaállomás volt német és francia területeken.

Egyes történészek szerint egyrészt eltúlozzák a nyomtatás jelentőségét, másrészt a nyomtatott szövegek olykor eltorzították a valóságot. Filippo di Strata ezt írta: „A toll szűz, a nyomda szajha” (191. old.). Harmadrészt a kora újkori kérdést ma is feltehetjük: Megváltoztatta-e a gondolkodásunkat ez a technológiai újítás? A szerzők ránk bízák a választ.

*A tudományos forradalom (Claudia Stein).* A szellemtörténészek szerint az 1500–1700-as években kezdtek másképp gondolkodni a természetről, és ezzel legyőzték a középkor sötéttségét. Mások szerint a középkor egyáltalán nem volt sötét, de nem zajlott tudományos forradalom sem, hanem áttértek a természetfilozófiáról a tudományos módszerek, a matematika, a mérések, a megfigyelések alkalmazására. Mindezek ellenére ma is tudományos forradalomról beszélünk. Ennek első szakasza a XVI. század volt. Ekkor Kopernikusz és Vesaliusz még csupán javítani akartak az ókori tudomány megállapításain. A XVII. században azonban Galilei már egyenesen szakítani kívánt a régi, arisztoteleszi szemléletmóddal. Descartes még radikálisabb volt a maga mechanikus filozófiájával. Angliában kissé másként látták a világot. Ők tapasztalati filozófusok voltak, megfigyelések révén adatokat gyűjtöttek (Harvey, Newton).

Különös, hogy a tudományos forradalommal éppen egy időben, a XVI. század közepétől a XVII. század közepéig élték fénykorukat a *boszorkányüldözések* (Penny Roberts). A perek számát ma 110 ezerre, a kivégzéseket 60 ezerre becsüljük. Spanyolországban és Itáliában a boszorkányokat az inkvizíció kezére adták. Anglia és a párizsi parlament bírái valamivel elnézőbbek voltak a boszorkányokkal szemben. A perekhez sok tanú és precedensek kellettek, ezért a vádlottak már gyakran öreg emberek voltak az ítélelhozatal idejére.

A démonológia tárgykörében a XV. században „tudós” munkák születtek, pl. a *Malleus Maeficarum* (1486) a sátánnal lepaktáló nőkről, vagy Jean Bodin, I. Jakab, Montaigne „szakmunkái”. A boszorkányok létezésével kapcsolatos kételkedést végül a felvilágosodás hozta meg, s a párizsi parlament 1640-ben be is tiltott minden boszorkánypert.

*A népi kultúrák* című fejezetet Bernard Capp írta. A nép hiedelmeit, babonáit az egyház hevesen támadta. Peter Burke megfogalmazása szerint két hagyomány között folyt a harc, a karnevál és a nagybőjt között. Ma a tudósok kétségbe vonják ezt az éles elkülönülést. Ehelyett inkább a kulturális kontinuitást, kölcsönhatást és sokféleséget hangsúlyozzák. A népi kultúrán belül más jellemzői voltak a vidéki, más a városi kultúráknak, és foglalkozási áganként is különböző szubkultúrák alakultak ki. A kultúra tehát időben változott, térben különbözött. Az 1500-as évek babonás, hiszékeny világa 1750 táján eltűnően volt, már csak a nép, főleg az asszonyok hittek a babonákban.

*A felvilágosodás (Colin Jones).* Kant szerint a felvilágosodás „az ember szabadulása a maga teremtette éretlenségéből” az ész segítségével (225. old.). A felvilágosodás eszméi táplálták a tudományos forradalmat mind a természettudományok, mind a humán tudományok terén; ekkor terjedt el az induktív, tapasztalati vizsgálódás módszere, és jött létre együttműködés



a jobb utak és a postahálózat révén az egymástól távol élő tudósok között is. Rendkívüli jelentőségű volt a francia filozófusok, Diderot, d'Alambert Enciklopédiája, melyben a kor tudásanyagát gyűjtötték össze az emberiség javára. A felvilágosodás időtlen missziója az emberiség tökéletesítése volt. Fontos lett a közvélemény, Necker szerint ez „láthatatlan hatalom”, amely „megszabja a törvényeket...” (231.old.).

A filozófusok egy része azt remélte, a haladás eszméi maguktól leszivárognak a néphez, és a közvélemény majd visszatartja az uralkodót a zsarnokságtól. Mások az uralkodóktól várták a felvilágosodás eszméinek beteljesítését. A felvilágosult uralkodók (II. Frigyes, II. Katalin, II. József, III. Károly, I. José és II. Lipót) sokat tettek a korszerűsítésért, de szavaikat nem mindig követték valódi intézkedések.

A felvilágosodás nem hozott egységes eredményeket. Közép- és Kelet-Európában csupán politikai célok érdekében alkalmazott hatalmi stratégia volt, a nép sorsa alig érdekelt az uralkodókat. A távoli bennszülöttekkel végképp nem tudtak mit kezdeni. A felvilágosodás értékelése ma is vita tárgya. Egy vélemény szerint a felvilágosodás felemelt egy burzsoá közszférát, amely észszerű érvekre alapozott vitákat kezdeményezett (*Jürgen Habermas*); egy másik szerint a felvilágosodás keltette tudást a társadalom (meg)figyelmezésére szolgáló stratégia szolgálatába állították (*Michel Foucault*).

A kötet *Politika* című fejezetének első része *Humfrey Butters* munkája. Itt éppen csak jelezzük, mi mindenről ír: a korszak államformái; az országgyűlések jogköre, működése; a Biblia, a Corpus Juris Civilis, a kánonjog és a görög, római politikai gondolkodás, mint a hatalom hivatkozási alapjai; a korszak fontos kérdése: szabad-e ellenszegülni a zsarnok uralkodónak; Ulpius két alapelve, melyen a képviseleti rendszer nyugszik; a távoli tartományok kormányzásának célszerű módjai, a rezidens nagyköveti intézmény. Az igazságszolgáltatás, a törvényhozás, az állami adminisztráció különféle megoldásai. Változások a hadviselésben, állami adórendszer, szociális politika, szegénytörvények.

A szerző úgy látja, a fentiek megerősítik: nem volt éles határ a középkor és a kora újkor között. A központi testületek hatalma lassan, különböző stratégiák révén növekedett. Max Weber megállapításával ellentétben nem volt éles különbség a politikai és az adminisztratív szféra között (lásd a nem fizetett elit munkáját az angol kormányban).

*A politikai élet helyszínei* a címe *Stéphane van Damme* és *Janet Dickinson* fejezetének. A fővárosok, királyi udvarok magukhoz vonták a politikai tárgyalásokat, levelezéseket. Tekintélyüket növelte a kulturális, nevelési és tudományos infrastruktúrák odatelepülése is. Mindazonáltal a helyi testü-

letek megőrizték saját politikai jelentőségüket, sőt a növekvő állami beavatkozás ellen gyakran felléptek a helyi önkormányzatok. A központ és a periféria együttműködött a patronátus, a rész-országgyűlések és más vidéki testületek révén. Vagyis a kora újkori politika a dialógus, a tárgyalás irányába tartott. Az udvarokról, az udvaroncokról remek leírást olvashatunk Castiglione-tól 1528-ból, Norbert Eliástól 1939-ből és a jelen fejezetből.

Az uralkodói udvarok eleinte vándoroltak, később állandó helyre telepedtek. A nemesség oda, vagy a közelébe költözött. Említhetjük II. Fülöp Escorial-palotáját, VII. Henrik richmondi, XIV. Lajos versailles-i palotáját, de például Erzsébet királynő vándorolt az udvartartásával, és megkövetelte, hogy vendégül lássák. Nagy Péter cár nem szerette a formális ceremóniákat, kigúnyolta őket. A reneszánsz idején az arisztokraták udvarai is vonzották a művészeket.

*A centrum és periféria viszonyát csak a XX. század második felében kezdték vizsgálni. A szerzők, Steve Hindle és Beat Kümin itt nem Európa fejlett nyugati, és elmaradott keleti régióira gondoltak (meg sem említik I. Wallerstein és Szűcs Jenő munkáit), hanem az egyes államokon belül kialakult központ és vidék viszonyára. Anglia például homogén volt, a Német Birodalom és Franciaország régiókra tagolódott, Spanyolország pedig végletesen töredezett volt, sok tartományból, alkirályságból állt. Az egységesítés a XV. század közepén kezdődött. Kulcskérdés lett az utasítások eljuttatása a központból a perifériákra. Az angol intézményi láncolatban például fizetetlen magisztrátusok ellenőrizték az ügymenetet. Észak-Itáliában, a Római Birodalom egyes részein és a Holland Köztársaságban az állam a maga embereit ültette be a helyi testületekbe. Spanyolországban alkirályokkal és regionális tanácsokkal kormányoztak. Franciaországban a regionális ügyintéző struktúrát kiegészítették a király helyszínre küldött intendánsaival. Mindenütt jellemző volt a bürokrácia felduzzadása, melynek kiszolgálására jogi és politikai tantárgyakkal bővítették az egyetemi curiculát. A politikai kommunikáció informális módokon is utat talált magának: ajándékozás, kegyek, hivatalok osztogatása révén, személyes találkozások útján. A reneszánsz idején egyre többen tudtak olvasni, így az egyszerű emberek is el tudták juttatni petícióikat az uralkodókhoz.*

A területek egyesítése nem egyszerűen centralizációt jelentett, hanem valójában az állam formálódott a centrum és a periféria között megnőtt kölcsönhatás által.

*Bernard Capp a korszak lázadóiról és forradalmáiról ír. A felkelések egyik csoportját arisztokraták, sőt a királyi család tagjai szították, rendszerint a koronáért: Tudor Henrik, 1485, Monmouth hercege II. Jakabbal szemben, 1685. A másik csoportba a népi lázadások tartoznak, ezek álta-*

lában megélhetési gondok miatt törtek ki. A népek azonban általában nem az uralkodót, hanem a rossz minisztereket hibáztatták. VIII. Henrik ezért volt kénytelen feláldozni Thomas Cromwellt 1536-ban, Alexej cár pedig „gonosz” hivatalnokait 1648-ban. A legjelentősebb felkelések (a német parasztháborúk, a granadai moriszkók felkelése, az orosz Sztyepan Razin, Bulavin, Pugacsov lázadásai) felsorolása után a szerző megállapítja, hogy valódi, mindent megváltoztató forradalom alig volt a kora újkorban, kivéve Angliában 1649-ben, amikor a polgárháború elsöpörte a monarchiát.

A kötet V. fejezetének második része a korszak köztörténetét vázolja dióhéjban, két szakaszra bontva: 1500–1650: dinasztikus politikák, vallási konfliktusok, az államrezon és a spanyol nagyhatalom időszaka; 1650-től 1800-ig a vesztfáliai békekötés és a francia forradalom között: Britannia, Francia-, Orosz- és Poroszország felemelkedése, globális jellegű konfliktusok, és a hatalmi egyensúly érdekében kötött különböző koalíciók időszaka.

A VI. részben *Humfrey Butters* rajzol képet arról, *milyen lett Európa 1800-ra, Anne Gerritsen és Anthony McFarlane* pedig az Európa határain kívül lévő világról számol be. Egyes vélemények szerint Európa ekkorra technikai és gazdasági eredményeivel, racionális gondolkodásával, tudományos és kulturális fölényével, vallási motivációival más kontinensek fölé emelkedett. Ma azonban a tudósok kétségbe vonják Európa elsőségét. Észak-Európa, India és Kína egyes területei például egyformán fejlettek voltak 1800 körül, és csak a véletlenek hozták meg Európa elsőségét. Spanyol-Amerika meghódítása például leginkább a behurcolt betegségeknek tulajdonítható. *Gunder Frank* szerint Ázsia kétségtelenül fejlettebb volt 1500-ig, 1750 körül aztán Európa átvette a vezetést, azonban Frank úgy véli, az inga visszalendül, Európa veszíteni fog a fölényéből a népesebb és gazdaságilag dinamikusabb Ázsiával szemben. *Kenneth Pomeranz* az angol, a kínai és az indiai parasztság megélhetési költségeit egészen hasonlóan találta a XVIII. század második feléig, ekkor Európa előretört, de nem felsőbbrendűsége, hanem geográfiai véletlenek következtében, pl. a gazdag brit széntelepeknek, vagy a perui, mexikói ezüstnek köszönhetően. Emellett Európában hajtóerő volt *Adam Smith* szabad termelésre, szabad kereskedelemre vonatkozó elmélete is. A XX. század második felében már nemcsak az USA, hanem az ázsiai országok is dinamikusabbak voltak Európánál.

Beat Kümin (szerk.): *The European World, 1500-1800.* (Az európai világ 1500–1800 között)  
Routledge, London és New York, 2009. 379 old.